

ՏԱՍՆԱՄՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀՈՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻ ՄԻՋԵՎ: ՏՐԴԱՏ Ա ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

1. ՀՈՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿՈՐԲՈՒԼՈՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԸ

Պատեբազմի ճախապատգամումը: 54 թվականին Տրդատը, ինչպես տեսանք, պարթևական զորքի գլուխ անցած, առանց դիմադրության հանդիպելու, նորից գրավում է Հայաստանը: Հռոմեական օկուպացիոն բանակը խուսափելով պարթևների հետ ընդհարումից, մինչև այդ արդեն հեռացել էր Ասորեստան: Ահա այս ժամանակ է, որ Կլավդիոսը մահանում է և գահ է բարձրանում Ներոնը (54—68):

Սկզբնական շրջանում, քանի դեռ նախկինի պես կառավարության ղեկը գտնվում էր գահակալի մոր՝ Ագրիպինեի ձեռքին, Հռոմի քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ մնում էր նույնը, ինչպիսին Կլավդիոսի օրոք էր: Հայաստանը կառավարվում էր Հռոմից ուղարկվող երկու պաշտոնյաների՝ պրեֆեկտի և ցենսորիոնի ձեռքով, որոնց թելադրանքով էլ վարում էր իր քաղաքականությունը Մեծ Հայքի թագավորը: Երբ Ներոնը գահ բարձրացավ, իբրև պրեֆեկտ Հայաստան ուղարկվեց ոմն Լելիանոս, որը, ինչպես հաղորդում է Դիոն Կասսիոսը, ավելի լավ չէր, քան Պոլիոնը և ավելի ագահ էր ու դրամաշորթ, քան իր նախորդը¹: Լելիանոսի ներկայությամբ Հայաստանում ունեցավ միայն բացասական հետևանքներ:

Վերաբերմունքը Հայաստանի հանդեպ շրմատապես փոխվեց, երբ մեկ տարի անց, իշխանությունը փաստորեն իրենց ձեռքը վերցրին Ներոնի դաստիարակ, հռչակավոր Սենեկան և պրեստորիանների պրեֆեկտ Բուռը:

Պարթևական զորքերի կողմից Հայաստանի գրավումը և Տրդատի գահ բարձրանալը փաստորեն նշանակում էր պատեբազմ Հռոմի դեմ, որի դրածո Հռադամիզդը ստիպված էր փախուստի դիմել:

Ներոնը գործի դրեց հռոմեական հետախուզության ու դիվանագիտության ողջ ապարատը: Հռոմեական լեգեոնները հայտնվեցին Նիքոսի ափին: Ներոնը

¹ S6'ս Dio LXL. 6. 6.

Մեծ Հայքին սահմանակից կախյալ թագավորություններում ուժեղացնում է հակապարթևական և հակահայկական տարրերը: Կոտիսը հեռացվում է Փոքր Հայքի գահից և նրա փոխարեն թագավոր նշանակվում Արիստոբուլոսը, Քաղկիդիկների (հալկիդիկների) թագավորի որդին՝ Հերովդես Մեծի սերնդից: Ծոփքը, որի վերնախավը հելլենականացած էր և հռոմեական կողմնորոշում ուներ, 55 թվականին անջատվեց Մեծ Հայքից և կրկին վերածվեց առանձին թագավորության: Ներոնը Մոփաց աշխարհի թագավոր նշանակեց Սոհեմոսին, որը, սակայն, պիտի թագավորած լինի միայն մինչև Հռանդեայի 63 թվականի համաձայնագիրը²: Ալեուհետև Մոփքը, իբրև առանձին թագավորություն, այլևս չի հիշատակվում: Կոմմագենեի, Քաղկիդիկների և Խերիայի թագավորներ Անտիոքոս Դ-ին, Ագրիպպային և Փարսման Ա-ին հրաման էր տրված ղորքերը մարտական վիճակում պահել: Վերջապես, Կապադովկիայի կուսակալ, լեգատ և հռոմեական զորքերի գլխավոր հրամանատար է նշանակվել խոշոր զորավար և քաղաքական գործիչ Գնեյոս Դոմիտիոս Կորբուլոնը³: Նրա հրամանատարության ներքո պետք է կռվեին նաև Հռոմի դաշնակից թագավորները: Կորբուլոնը Արևելք ժամանեց 55 թվականին:

Վաղարշ Ա-ի դեմ հռոմեացիները դուրս են բերում նոր հավակնորդ՝ մեռած պարթևական թագավոր Վարդանի որդուն: Նույն այդ ժամանակ հեռավոր վրկանում նոր ապստամբություն է ծագում: Վաղարշ Ա-ը հարկադրված է լինում ամբողջ ուշադրությունը դարձնել իր թագավորության հյուսիս-արևելյան երկրամասների վրա: Կորբուլոնը դեսպաններ է ուղարկում Տիգրան, որպեսզի հաշտության բանակցություններ սկսի Վաղարշ Ա-ի հետ: Միաժամանակ վերջինիս մոտ նման դեսպանություն է ուղարկում նաև Սիրիայի լեգատ Ումիդիոս Քվադրատոսը: Ստեղծված պայմանների ճնշման տակ, իր եղբայր Տրդատին օգնության հասնելու հնարավորությունից զրկված, Վաղարշ Ա-ը 55 թվականին ստիպված է լինում վերականգնել պարթևական արքունիքի նախկին փոխհարաբերությունները Հռոմի հետ և պատանդներ ուղարկել: Տակիտոսը գոհունակությամբ հաղորդում է, որ «Պարթևները հեռացան Հայաստանից. կարծես թե պատերազմը հետաձգվում էր»⁴: Պատմագրի ասելով, «Վոլոգեսը, որպեսզի թե՛ պատերազմին նախապատրաստվի, թե՛ պատանդների անվան տակ իրենից հեռացնի կասկածելի մրցակիցներին, հանձնում է Արշակունիների ընտանիքից ամենաերևելիներին»⁵:

Ահա այս եղանակով հռոմեական կայսրությունը ժամանակավոր հավասարակշռություն հաստատեց, որպեսզի հնարավորություն ունենա պատերազ-

2 Վ. Շուր, Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, Վիեննա, 1930, էջ 20, 37: Այս Սոհեմոսը Մոփաց արքայական դինաստիայի շառավիղն էր և հռոմեացիների կողմից ստեղծված էմեսա քաղաքի փոքրիկ «թագավորության» զահակալը:

3 Թերևս սա է, որ հայկական ավանդություններում հիշատակվում է «Դոմետոս» անունով (տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժդ): Ինքը՝ Խորենացին, «Դոմետոս» ասելով հասկանում է Դոմիտիանոս կայսրին:

4 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 69: Tacit., Annal., XIII, 9, 7:

5 Նույն տեղում, էջ 71: Tacit., Annal., XIII, 9:

մին պատրաստվելու՝ Ամբողջ 56 թվականը Կորբուլոնը գտնվում էր պատերազմական պատրաստությունների մեջ⁷:

Օ. Վ. Կուդրյավցեյը սխալ է համարում գրականության մեջ գերիշխող այն կարծիքը, թե իբրև Կորբուլոնը և Քվադրատոսը 56 թվականին զբաղված էին Տրդատի հետ բանակցությունների վարելով և որ իբր նրանք փաստորեն ճանաչել էին նրա թագավորությունը Հայաստանում: Պարզվում է, որ հռոմեա-պարթևական բանակցությունների ժամանակ Տիգրանում Հայաստանը առհասարակ չի հիշատակվում: Հռոմեացիները այս խնդրում ոչ մի պարտավորություն չեն ստանձնում և միայն ձգտում են որ պահպանվի անորոշ իրադրություն: Ամբողջ այս գործողությունները միայն միշտ էին, որ անախնկալի եկած Հռոմը ժամանակ շահի և պատերազմական պատրաստություններ տեսնի: Վաղարշը, իր կողմից, մնում է այն կարծիքին, որ Մեծ Հայքի գահը պետք է գրավի իր եղբայր Տրդատը, Տակիտոսի ասելով՝ «Վոլոգեսը թույլ չէր տալիս, որ իր եղբայր Տիրիդատը հեռացվի այն թագավորությունից, որը ինքն էր տվել նրան կամ թե ուրիշ պետությունից ընդունի այն իբրև նվեր»⁸:

Կորբուլոնը արձակում է Ասորիքից բերված անգործությունից ծուլացած և զորական կենցաղին խորթացած զինվորներին: Տակիտոսը հաղորդում է, որ «Ջորահավաք կատարվեց Գալատիայում ու Կապադովկիայում, ավելացրին Գերմանիայից մի լեգեոն, ինչպես նաև օժանդակ հեծելազոր ու հետիոտն կոհորտներ»⁹:

57 թվականին Կորբուլոնն արդեն լիովին պատրաստ էր ռազմական ներխուժում կատարելու Հայաստան: Խարբեղդի դաշտից նա գերադասում է Հայաստանի հյուսիսում ընկած Սատալայից դեպի Արտաշատ տանող ճանապարհը ոչ միայն նրա համար, որ աղբյուրները մոտ էին Պոնտական ծովափին և հեշտ էր զորքերի պարենավորումը¹⁰, այլև նրա համար, որ այստեղից ճանապարհը տանում էր ուղղակի դեպի Հայաստանի սիրտը՝ Այբարատը և Արտաշատ մայրաքաղաքը, որտեղ գտնվում էին Տրդատը և հայկական ավագանուց նրան հարած համախոհները: 57—58 թվականների ձմեռը նրա բանակն անց է կացնում Կարնո դաշտում, անշուշտ, էլեգիայի ջերմուկների (հայկ. Եղեգիս, այժմ՝ Իլիջա) առողջարար և բարերեր վայրում:

58 թվականի գարունը բացվելուն պես Կորբուլոնը սկսեց ռազմական գործողությունները: Տրդատ թագավորը միայնակ, զուտ հայկական ուժերով պետք է կռվեր հռոմեացիների դեմ, քանի որ Վաղարշ Ա-ը զբաղված էր Վրկանում ծագած ապստամբությունը ճնշելով: Տրդատը խուսափում էր բաց ճակատամարտից և պարտիզանական կռվի բնույթ էր տալիս պատերազմին, ջլատելով թշնամու ուժերը, դժվարացնելով պարենի և անասնակերի մատակարարումը: Կորբուլոնն էլ, իր հերթին, իր զորքը տրոհել էր առանձին ջոկատների, որոնք ետ էին մղում հայերի առանձին հարձակումները: Միաժամանակ, արևմուտ-

6 Տե՛ս Օ. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, էջ 60:

7 Տե՛ս նույն աեղում, էջ 61:

8 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 71—73: Tacit., Annal., XIII, 35:

9 Նույն աեղում, էջ 73: Tacit., Annal., XIII, 35:

10 Տե՛ս նույն աեղում, XIII, 39:

քից Հայաստանն ներխուժեցին Կոմմագենների, Փոքր Հայքի և Մոսիքի թագավորներն իրենց զորքերով, իսկ հյուսիսից՝ հենիոխների և մաքեդոնների թագավորի հրոսակախմբերը։ Սրանց հետեցին Փարսման Ա-ի գլխավորությամբ ներխուժող մոսխերն ու իրերները։

Տրդատը դժվար կացության մեջ ընկավ և ոչ մի տեղից օգնություն չստանալով, հաշտության բանակցություններ սկսեց Կորբուլոնի հետ։ Տրդատի պատվիրակները հարց էին տալիս, թե ինչու 55 թվականին կնքված հաշտության պայմանագրից հետո ինքը Տրդատը պիտի վտարվի Հայաստանի հին տիրապետություններից, և հիշեցնում էին նաև, որ ճԹԹ հռոմեացիները պիտի պնդեն պատերազմի վրա, Արշակունիներին չի պակասի ոչ արիություն, ոչ էլ բախտ, որ հռոմեացիները շատ հաճախ փորձել են կրած պարտություններում¹¹։

Կորբուլոնին քաջ հայտնի էր այն աննպաստ վիճակը, որում գտնվում էին Տրդատը և Վաղարշը, նա գիտեր, որ վերջինս «հապաղում է օգնության գալ Տրդատին Հիլկանիայի (Վրկանաց աշխարհ) անշատման պատճառով», ուստի առաջարկում է Տրդատին զենալ խնդրել կայսեր, և նա կարող է կայսրից ստանալ հաստատուն թագավորություն¹²։

Կորբուլոնի այս առաջարկն ուներ իր խորը պատճառները։ Պատերազմի պաշտոնական ծրագիրն այն էր, որ «Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի երբեմնի նվաճած երկիրը հետ ստացվի»¹³, այսինքն՝ վերականգնվի այն իրավական վիճակը, որ ստեղծվել էր Մեծ Հայքի թագավորության և Հռոմի միջև՝ Տիգրան Բ Մեծի և Պոմպեոսի մ. թ. ա. 66 թվականին Արտաշատում կնքած հաշտության պայմանագրի համաձայն։ Կորբուլոնը այս առաջարկը արել էր Տրդատին, որպեսզի վերջինից մերժում ստանա և հիմք ունենա մեղադրելու, որ պատերազմական գործողության նախահարձակը եղել են հայերն ու պարթևները։

Կորբուլոնի արշավանքը դեպի Արտաշատ և նրա ավերումը։ Համոզվելով, որ պարթևները և Տրդատը համաձայն չեն իր առաջարկին, Կորբուլոնը շարունակեց պատերազմական գործողությունները։ Գարունը բացվելուն պես նա իր բանակով Կաբինից շարժվեց դեպի Արտաշատ։ Բասենը, Բագրեանդը անցնելուց և Կոգովիտ գավառը մտնելուց հետո, հռոմեական բանակի առջև ծառացավ Հայկական պարի պատնեշը, որտեղից Գալլատու լճից դեպի արևելք ընկած Ջորի լեռնանցքը տանում է դեպի Արարատյան դաշտը և Արտաշատ մայրաքաղաքը։

Մանանդյանը ճիշտ որոշել է հռոմեական զորքերի անցումը Հայկական պարով դեպի Արտաշատ՝ Կուջաղի կամ Քարվանսարայի լեռնանցքով, որտեղ գոյություն ուներ ամրությունների մի ամբողջ շարք¹⁴։ Նրա կարծիքով, այստեղ էր գտնվում Տակիտոսի մոտ հիշատակվող Վոլանդ ամրոցը (castellum Volandum)¹⁵, որի պաշարումը Կորբուլոնը անձամբ ղեկավարեց և գրավեց այն։

11 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 77—79; Tacit., Annal., XIII, 37։

12 Տակիտոս, նույն տեղում, էջ 79; Tacit., Annal., XIII, 37։

13 Նույն տեղում, էջ 73; Tacit., Annal., XIII, 34։

14 Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհների ըստ Պետրոս Բարսեղի, Երևան, 1936, էջ 35։ Նույնի, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 335։

15 Volandum-ը ըստ երեւոյթիւն Քալլատու անվան սխալ տարադարձությունն է։

Գալլատու լեռնանցքի ամրությունները գրավելուց հետո հռոմեական բանակը իջնում է Արարատյան դաշտը, որտեղ Երասխի ափին գտնվում էր Արտաշատ մայրաքաղաքը:

Հռոմեական նվաճողները տեղական բնակչությանը դիտում էին իբրև սլոտենցիալ ստրուկների, որոնց կարելի էր գերեվարել և վաճառելով՝ մեծ միջոցների տեր դառնալ: Կորրուպցիոն իր բանակով անցնում է հայկական գավառները, ահաբեկելով տեղական բնակչությանը: Տակիտոսի ասելով՝ «ամրությունները գրավվեցին գրոհով ու բուրդ չափահասները (այսինքն՝ զենք կրելու և կռվելու ընդունակները) սրախողխող եղան», իսկ «սանուազմունակ ժողովուրդը ստրկության վաճառվեց. մնացած ավարը հաղթողներին անցավ»¹⁶:

Գառնիի հունարեն արձանագրությունը

Հռոմեական զորքը Մասյացոտն գավառով շարժվում է ռաբբունի պողոտայով՝ դեպի Արտաշատ, և պիտի անցնեն Արաքս գետը աշտմյան խոր Վիրապի մոտ գտնվող Տափերական կամրջով, սակայն այստեղ նրան ապաստած էր մայրաքաղաքը պաշտպանող հայկական զորամասերի դիմադրությունը, ուստի Կորրուպցիոն գերադասեց շրջանցել ափ վայրը «հեռու տեղից ու ավելի լայն ծանծաղուտներով»:¹⁷

Մանանդյանի ճիշտ ենթադրությամբ, հռոմեական բանակը անցել է Վարդանակերտ ավանի գետանցով (այժմյան Մարգարայի կամրջի մոտ) և այնտեղից մոտեցել Արտաշատին¹⁸: Տրդատը, որ խուսափում էր կռվի բռնվել հռո-

¹⁶ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 83: Tacit., Annal., XIII, 39.

¹⁷ Նույն տեղում: Tacit., Annal., XIII, 40.

¹⁸ Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Ա, էջ 335.

մեական զորքերի հետ և բավարարվում էր մանր հարձակումներով, Արտաշատի մատուցներում հարձակվում է թշնամու բանակի վրա, սակայն պարտվում է և շտապում հեռանալ Հայաստանից ու պատսպարվել Ատրպատականում:

Տրդատի հեռանալուց հետո Արտաշատի դռները բացվում են, և քաղաքը անձնատուր է լինում Կորբուլոնի ողորմածությանը¹⁹, ննթադրում են, որ 58/59 թվականի ձմեռը հռոմեական զորքը անց է կացրել Արտաշատում²⁰: 59 թվականի գարնանը Կորբուլոնը իր բանակով որոշում է շարժվել «արքունի պողոտայով», որը անցնում էր Հայաստանի միջով և Արտաշատը միացնում Տիգրանակերտի հետ, և վերցնել երկրի երկրորդ մայրաքաղաքը:

Նախապես, սակայն Կորբուլոնը պետք է ապահովեր իր թիկունքը Արտաշատի կողմից: Հռոմեական զորավարը դիվական ծրագիր է իրագործում. կործանում է Հայաստանի բարգավաճ մայրաքաղաքը: Տակիտոսը ջանում է արդարացնել նրան. «Արտաքսատան,— գրում է նա,— հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց և հավասարվեց հողին, որովհետև պարիսպների ձգվածության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի չէր կարելի պահել այն, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է»²¹:

Արտաշատի նվաճումը մեծ ցնծություն առաջ բերեց Հռոմում: «Այս հաղթության պատճառով,— գրում է Տակիտոսը,— ներոնը բարձրաձայն ողջունվում է իբրև իմպերատոր, ծերակույտի որոշմամբ մաղթանք է կատարվում, որոշվում է պրինցեպսի համար արձաններ կանգնեցնել, հաղթականարներ կառուցել և տալ շարունակական կոնսուլություններ, որոշվում է, որ տոնական հայտարարվեն թե՛ տարած հաղթանակի, թե՛ այդ մասին հայտարարելու և զեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվում են այլ, նման ձևի որոշումներ...»²²:

Կորբուլոնի առջավանգը դեպի Տիգրանակերտ և նրա նվաճումը: Այնուհետև հռոմեական զորքը շարժվում է դեպի Տիգրանակերտ: Սակայն իր արարքով Կորբուլոնը իր դեմ է գրգռում ժողովրդի ատելությունը և ավելի է ուժեղանում համակրանքը պարթևների հանդեպ: Արտաշատից Տիգրանակերտ շարժվելու ընթացքում, անցնելով «արքունի պողոտայով», որը այդ կողմերում միակ հարմար ճանապարհն էր հռոմեական պաշարող մեքենաների համար, հռոմեական զորավարը ստիպված է լինում հտ մղել լեռնային ապաստարաններից հարձակվող հայ գյուղացիների պարտիզանական ջոկատների անհամար զրոհները: Հայ շինականի զայրույթը շատ մեծ պետք է լիներ, որովհետև դեպի Տիգրանակերտ շարժվող հռոմեական բանակն իր առջևից բռնում էր ստրկության դատապարտված նրա ընտանիքի, գերդաստանի ու համայնքի անդամներին և բոլոր աշխատունակ տղամարդկանց ու կանանց՝ երիտանրով հանդերձ: Կորբուլոնին առանձնապես դժվար կացության մեջ է գցում լեռնցի մարդերի ռազմատենչ ցեղը: Այն ժամանակ Կորբուլոնն օգնության է կանչում ի-

19 *Sén Tacit., Annal., XIII, 41.*

20 *Sén 2. Մանեղյան, Քննական տեսություն, Ա, էջ 336.*

21 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 85: *Tacit., Annal., XIII, 41.*

22 Նույն տեղում. էջ 87: *Tacit., Annal., XIII, 41.*

քերներին և ավերում մարդերի երկիրը²³։ Կորբուլունին մեծ դժվարությամբ է հաջողվում գրոհով վերցնել Բագավան և Մումբ ամրությունները²⁴։ Ճանապարհին ամեն ինչ սրի ու հրի մատենելով, Կորբուլունին իր բանակով հասնում է Տարոն (Մշո դաշտ)։ Տակիտոսը նշում է, որ «Այդ պայմաններում շատ էին նեղվում թե՛ պաշարի պահասությունից, թե՛ լարվածությունից, ստիպված էին քաղցը (լուկ) կենդանիների մսով հագեցնել. սրան ավելացրած՝ ջրի պահասությունը կիզիչ ամռանը. երկար ճանապարհների դժվարությունները մեղմվում էին միայն առաջնորդի համբերատարությամբ, որը տանում էր նույնն ու ավելին, քան շարքային զինվորը»²⁵։ Բագրևանդից ու Աղիոսից հոռմեական զորքը իջնում է Հարբի (Բուլանլիս) և Տարոնի (Մշո դաշտ) բարձր հովիտները, որոնք մշակված վայրեր էին և ռոտեղ ցանքերը հնձված էին»²⁶։

Ճանապարհին ամեն ինչ հրի ու սրի մատենելով, Կորբուլունին իր բանակով հասնում է Տարոն և Հայկական Տավրոս, որտեղից լեռնանցները տանում էին ուղիղ դեպի Տիգրանակերտ։ Որի հելլենացած հայ, ասորի և հույն ազգաբնակչությունը սպասում էր հռոմեացիներին։ Ահա այստեղ, Սասունը անցնելուց առաջ, «Տիգրանակերտից ուղարկված պատգամավորները հայտնում են, որ քաղաքի պարիսպները բաց են և քաղաքացիները սպասում են հրամանի ու միաժամանակ հանձնում են ոսկե պսակ՝ իբրև նվեր հյուրին»։ Պատմագրի ասելով, «Կորբուլունին ընդունեց սրանց պատվով, և քաղաքից ոչինչ չհափշտակեց, որպեսզի չթալանված ժողովուրդն ավելի պատրաստ լինի հնազանդության»²⁷։

59 թվականի վերջերին Կորբուլունը գրավեց Տիգրանակերտը և այնուհետև անցավ դեպի Արածանիի հովիտը, որտեղ գտնվում էր Սոփիքի նորոգված թագավորության մայրաքաղաք Արշամաշատը։ Այստեղ էր նստած 55 թվականին լազավոր նշանակված Սոհեմը։ Ճանապարհին, սակայն, հոռմեական զորամասերը դեռ պիտի պաշարեին Լեգերդա ամրոցը²⁸, որտեղ փակվել էր անվախ երիտասարդությունը²⁹։ Համառ գրոհից հետո նվաճվում է նաև այս ամրությունը, և հոռմեական բանակը մտնում է Մոփաց թագավորության սահմանները։

Այդ ժամանակ Տրդատը կրկին փորձ է անում տիրանալ հայկական գահին։ Ըստ երևույթին, Ատրպատականի կողմից նա ներխուժում է Հայաստան, բայց պարտություն կրելով՝ նորից ետ է վերադառնում։

Տիգրան Զ «Եեծ թագաւոր Հայոց Մեծաց»։ Արտաշատի և Տիգրանակերտի գրավումից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը համարվում էր վերջնականապես նվաճված և «հավերժական քաղաքը» այդ նշեց փառավոր հանդեսներով, սակայն այդ միայն արտաքին փայլն էր, որն ի վիճակի չէր ծածկելու Հռոմի

²³ Տվյալ դեպքում մարդերի երկրին համապատասխանում է Մարդուցայք կամ Մարդաստան գավառը, Կոզոլիտ գավառից հարավ-արևելք և նրան հարեան Սաղկանց լեռների շրջանը (տե՛ս Tacit., Annal., XIV, 23)։

²⁴ Տե՛ս Հ. Մեծեռնայան, Փնակաւն տեսություն..., հատ. Ա, էջ 338։

²⁵ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 89։ Tacit., Annal., XIV, 24։

²⁶ Նույն տեղում։

²⁷ Նույն տեղում։

²⁸ Ավելի «իշտ» Elegerda, 'Ηλέγερδα (Ptol. V, 12,8)։

²⁹ Տե՛ս Տակիտոս, էջ 91։ Tacit., Annal., XIV, 25։

թուլությունը: Հայաստանը նվաճված էր, բայց կայսրությունը չէր կարող իր ցանկացած քաղաքականությունը վարել այդ երկրում: «Հուլիոսների և Կլավդիոսների կայսրությունը ի վիճակի չէր Հայաստանը պրովինցիա դարձնելու և իր ազդեցությունը երկրում պահպանելու միակ միջոցը կախյալ թագավորի նշանակումն էր»³⁰: Նորից մնում էր իբրև հնարավորից լավագույնը՝ վերականգնել նախկին status quo-ն, որ գոյություն ուներ մ. թ. ա. 66 թվականից Արտաշատում կնքված պայմանագրի համաձայն: Մեծ Հայքի գահը տրվեց «օրինավոր հավակնորդ» ոմն Տիգրանի (60—61), որը Հերովդես Մեծի ծոռն էր (նա հայոց թագավոր Տիգրան Ե-ի եղբոր՝ Ալեքսանդրի որդին էր). սա ևս հնավոր առնչություն ունենալով Արտաշեսյանների հետ, Մեծ Հայքի գահը ստացել էր Հռոմի շնորհիվ, ուստի նա պիտի լիներ կայսրության հյու կամակատարը: Տակիտոսի ասելով, այս Տիգրանը այնքան երկար էր մնացել Հռոմում իբրև պատանդ, որ «իջել էր մինչև ստրկական համբերությունը»³¹, Պատմագրի տեղեկություններից երևում է, որ հայկական ավագանու մի զգալի մասը դժգոհ էր նոր թագավորի նշանակումից, իսկ մյուս մասը մի կերպ համակերպվում էր³²: Անշուշտ, հելլենասեր և հռոմեասեր տարրերն էին Հռոմի դրածոյի հենարանը: «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց» Տիգրան Զ-ը իր մայրաքաղաքը դարձրեց Տիգրանակերտը, ոչ միայն նրա համար, որ Արտաշատն ավերված էր, այլև այն պատճառով, որ նոր աթոռանիստ Տիգրանակերտի հելլենացած խավը իր իշխանության սոցիալական հենարանն էր լինելու:

Կորրուլոնը Տիգրանակերտում թողնում է պահակազորը՝ լաղկացած երեք դաշնակից վոհորատներից և հեծելազորային երկու ջոկատից³³: Այդ զորամասերը պետք է հենարան լինեին երկրի հիմնական բնակչության կողմից համակրանք չվայելող Տիգրան Զ-ի համար: Տակիտոսի ասելով, «...որպեսզի ավելի հեշտ լինի նոր թագավորությունը պահպանել, Հայաստանի տրոշ մասերը, նայած թե ում էին սահմանակից, հրաման ստացան հնազանդվել Փարսմանին, Պուլիմոնին, Արիստոբուլոսին և Անտիոքոսին»³⁴: Այդպիսով, դաշնակից թագավորները, ի հատուցումն իրենց ծառայության, բաժին էին ստանում Մեծ Հայքի տերիտորիայից, յուրաքանչյուրն՝ իր թագավորության սահմանակից հողերից: Ըստ այդմ, Հայաստանից անջատվող երկրամասերը գտնվում էին հյուսիսարևմտյան մասերում: Անշուշտ, Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի ջլատման ու փոքրացման քաղաքականության հիմքում ընկած էր Հռոմի ձգտումը՝ հայկական պետությունը դարձնել մի այնպիսի երկրորդական, երրորդական կարգի «դաշնակից» թագավորություն, ինչպիսիք էին՝ Կոմմագենեն, Մուսիքը, Փոքր Հայքը և Քաղկիդիկեն, որոնց զահակալները խաղալիք էին Հռոմի ձեռքին:

Մեծ Հայքից անջատված հողերից Պոնտոսի Պուլիմոն Բ թագավորը պետք

30 О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерсы, էջ 61: Տիգրան Զ-ը ևս պիտի լիներ Քաղկիդիկեի «թագավոր» և Արտաշեսյան դինաստիայի շառավիղը:

31 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 91: Tacit., Annal., XIV, 26:

32 Նույն տեղում:

33 Տե՛ս Tacit., Annal., XIV, 26:

34 Նույն տեղում:

է, որ ստացած լինէր արմենոսալիքներով ընակեցված Ճորոխի վերին հոսանքում գտնվող Սպեր գավառը. Իրերիայի Փարաման Ա-ը, բացի 37 թվականի դաշնագրով ստացած մոսխերի երկիր Գողերձականից, այժմ պետք է, որ ստանար ամբողջ Գուգարքը: Փոքր Հայքի Արիստոբուլոս թագավորը պիտի ստացած լինի Ակիլիսենե-Նկեղյաց երկրամասը, որը բաղկացած էր Նկեղյաց, Դարանաղի, Աղիվն և Մուզուր գավառներին: Իսկ թե տ՛ր երկրամասն էր ստացել Կոմմագենեի թագավոր Անտիոքոս Դ-ը, դժվար է ասել, որովհետև այդ թագավորության տերիտորիան 37 թվականից հետո, երբ Հայոց Միշագետքը անցավ պարթևներին ենթակա Ադիաբենեի թագավորությանը, ընդհանուր սահման չունեն Մեծ Հայքի հետ, մանավանդ որ այժմ, բացի դրանից, գոյություն ունեն Մոփաց թագավորությունը, որն ընկած էր Կոմմագենեի և Մեծ Հայքի միջև: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Տակիտոսի այն տեղեկությունը, թե Կոմմագենեն ևս քաժին ստացավ Մեծ Հայքի տերիտորիայից, թերևս ճիշտ չէ³⁵:

Այս բոլոր գործերը կարգավորելուց հետո Կորբուլոնը նշանակվեց Սիրիայի լեգատ, մահացած Քվադրատոսի փոխարեն:

Տիգրան Զ-ի փորձերը վերադարձնելու պարթևներին անցած Հայոց Միշագետքը: Մեծ Հայքի թագավորությունը նվաճելուց հետո, նրա վերականգնումը իբրև կախյալ թագավորություն համարվում էր լիակատար հաղթանակ պարթևների հանդեպ և այժմ անհրաժեշտ էր վերադարձնել Մեծ Հայքի այն տերիտորիաները, որոնք ըստ 37 թվականի համաձայնագրի անցել էին պարթևներին, այսինքն, պարթևներին ենթարկվող սահմանամերձ Ադիաբենե կախյալ թագավորության կազմի մեջ մտնող Հայոց Միշագետքը, Միգդոնիա-Արուսստանը և Մավզեքը: Տիգրան Զ-ի ներխուժումը Ադիաբենե, ավելի ճիշտ, վերջինիս «թագավորության» կազմի մեջ մտնող Հայոց Միշագետքը, պատմագրության մեջ համարվել է անհասկանալի և չպատճառաբանված փաստ: Սակայն դա հասկանալի է դառնում, երբ այդ դեպքը տեսնում ենք 37 թվականի համաձայնագրի հետևանքով տեղի ունեցած տերիտորիալ փոփոխությունների³⁶ և այդ տերիտորիաների ռազմաստրատեգիական նշանակության տեսանկյունից:

Տիգրան Զ-ի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը համարյա սահմանակից էր պարթևների թագավորության մեջ մտնող Ադիաբենեի կախյալ թագավորությանը, որտեղ այժմ թագավորում էր Մոնորազ (Մանաազ) Բ-ը: Տիգրան Զ-ը մի քանի անգամ անցել է սահմանագիծ հանդիսացող Տիգրիս գետը, որպեսզի ետ նվաճի Հայոց Միշագետքը, որտեղ գտնվում էր Մեծ Հայքի երրորդ խոշորագույն կենտրոնը՝ Մծրին քաղաքը:

Մի շարք անուղղակի տեղեկություններ կուսել են տալիս, որ պարթևների

³⁵ Կոմմագենեի փոքրիկ թագավորությունը կարող էր որոշ տերիտորիաներ ստանալ արևմուտքի կազմից՝ Կիլիկիայի արևելյան սահմանամերձ շրջաններից և Կապադովկիայի մերձեփրատյան Առավենե գավառից (այժմ՝ Արարան-օվասի գետի հովիտը), որը նախկինում էլ նրան է պատկանելիս եղել:

³⁶ Օ. Վ. Կուպրյավցեի փորձերը՝ բացատրելու Տիգրանի Ադիաբենե ներխուժելու պատճառները, հիմնավորված չեն (տե՛ս Օ. В. Кудрявцев, Рим, Армения и Парфия во второй половине правления Нерона, ВДИ, 1949, № 3, էջ 52): Ադիաբենեի դեպքերը անհասկանալի են մնացել նաև Հ. Մանանդյանին (տե՛ս նրա «Փննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Ա, էջ 340):

պետության սահմաններում ապաստան գտած հայոց թագավոր նշանակված Տրդատը իր ժամանակավոր հենակետն է դարձրել Հայոց Միջագետքը, կենտրոն ունենալով Մծբին քաղաքը։ Սա Հայաստանի այն մասն էր, որը Հռոմի կողմից 37 թվականի համաձայնագրով ճանաչվել էր իբրև պարթևական տերիտորիա, ուստի նրա և իր դրածո Տիգրան Զ-ի իրավասությունից դուրս էր։ Ինչպես Արշակ-Սանատրուկի ժամանակ, այժմ ևս Մծբինը ժամանակավորապես դառնում է Հայաստանի Հռոմից շնվաճված մասի մայրաքաղաք։ Մի այլ հենակետ Տրդատը պիտի ունենար Ատրպատականում, որտեղ թագավոր էր իր եղբայր Բակուրը³⁷։

Հռոմեա-պարթևական 10-ամյա պատերազմի ընթացքում Մծբինը դառնում է այն հենարանը, որը թույլ է տալիս պարթևներին և նրանց կողմնակից հայերին համախմբվելու և ռազմական պատրաստություններ տեսնելու՝ պատերազմը շահելու համար։ Այս հանգամանքները նկատի ունենալով, պարզ է դառնում Տիգրան Զ-ի ռազմական գործողությունների իմաստը պարթևների դեմ։ Նրա ներխուժումների հիմնական նպատակն էր, ուրեմն, խանգարել պարթևներին և անձամբ Տրդատին, պատերազմական պատրաստություններ տեսնելու։

2. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐԹԵՎՍԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՀՌՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՆԱԽՄԱՄԲ

Քաղաքական իրադրության բարդացումը Պարթևստանի արեւելքում։ Վրկանաց աշխարհի ապստամբությունն ու անջատումը այնպիսի վիճակ էր ստեղծել, որ պարթևները իրենց ամբողջ ռազմական ուժերը կենտրոնացրել էին պեծուրյան հյուսիս-արևելյան ծայրամասերում։

Հռոմի հետ վրկանաց երկրի թագավորի բանակցությունները Վաղարշ Ա-ին հարկադրում են ապստամբների դեմ պատերազմական գործողությունները վերջացնել խաղաղությանը։ 61 թվականի գարնանը կնքվում է հաշտության պայմանագիր, ըստ որի ճանաչվում է վրկանաց թագավորության անկախությունը և, այսպիսով, պարթևները ապահովում են իրենց թիկունքն ու հնարավորություն ունենում կարգավորելու խճճված գործերը Արևմուտքում, հատկապես՝ Հայաստանում։ Տիգրան Զ-ի ներխուժումը Ադիարենեի թագավորության սահմանները առիթ հանդիսացավ, որպեսզի Վաղարշ Ա-ը նորից զբաղվի հայկական հարցով, իսկ դրա համար ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ։

Տակիտոսը հաղորդում է, որ «Վոլոգես (իմա՝ Վաղարշ Ա) թագավորը, իմանալով Կորբուլոնի հաջողությունների մասին, և թե Հայաստանի գահին է

37 Այստեղ Վաղարշ Ա-ը Հայաստանի թագավոր նշանակված Տրդատին, իբրև «ձեռնական իշխանութեան երկիր» («Ձեռնական իշխանութեան» մասին տե՛ս հետևյալ գլխում), հանձնում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիս-արևելյան ափերին գտնվող երկրամասը, որտեղ և քաղվում է Տրդատը, երբ Կորբուլոնը գրավում է Արտաշատը։ Այս երկրամասը Փավստոս Բուզանդի մոտ (Դ, 8) հայտնի է իբրև «ձեռնի իշխանութեան տուն» թագավորին Հայոց, որ է զևարպատական աշխարհանա։